

УДК 327 (091)

Самчук Вікторія Леонтіївна, 1973 р.н. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії МФ НаУКМА. Основна проблема наукових досліджень: міжнародні відносини та політика на Балканах у 70-80-ті роки

Політика великих держав Європи на Балканах 70-х років XIX ст. як фактор виникнення криз у регіоні

У статті розкрито політичні програми та діяльність великих європейських держав на Балканах у 70-ті роки XIX ст., що були спрямовані на забезпечення власної балкансько-близькосхідної політики, а тому і спричинили розв'язання міжнародних криз у регіоні у 80-ті роки XIX ст.

У системі міжнародних відносин 70-80-х років XIX ст. одне з центральних місць посідав Балканський регіон, де зіштовхнулися інтереси великих європейських держав, які претендували на виключний вплив у ньому. На авансцену світової політики вийшло Східне питання – комплекс невирішених гострих проблем, складовими якого були національно-визвольний рух балканських, у першу чергу слов'янських, народів, криза військово-феодалної Османської імперії, глобальне суперництво великих держав за вплив у Південно-Східній Європі і на Близькому Сході, їх прагнення заволодіти чорноморськими протоками і утвердитися у Східному Середземномор'ї. Не останню роль у політиці великих європейських держав відіграло також прагнення встановити власний контроль над обширними володіннями турецького султана у Європі, Азії та Африці.

У 70-ті роки XIX ст. окреслились нові тенденції у розвитку Східного питання, зумовлені багатьма кардинальними змінами на міжнародній арені. Полум'я повстань 1875-1876 рр. у Герцеговині, Боснії, Болгарії, Сербії та Чорногорії і пожежа російсько-турецької війни 1877-1878 рр. знищили "Кримську систему". Центральне місце у боротьбі великих держав за вплив на Балканах і Близькому Сході, у долях народів Південно-Східної Європи належало Великій Східній кризі 70-х років. Її основною визначальною рисою було звільнення балканських слов'ян шляхом їх збройної боротьби і у результаті перемог російської армії над Оттоманською Портою. Варто відзначити і ті обставини, що у досліджуваній період у жодного з

балканських народів ще не завершився процес консолідації і не закінчилося будівництво національних держав. Балканські народи рішуче виступали за перегляд кордонів, і ця вимога невдовзі стала стрижнем зовнішньої політики великих держав Європи.

Східне питання для Росії зводилося до таких основних моментів: відміна статей Паризького трактату 1856 р. про нейтралітет Чорного моря і Проток, повернення втрачених позицій на Балканах та посилення впливу на південнослов'янські країни. При вирішенні цих питань у планах російської дипломатії намітилися дві тенденції: відновлення впливу Росії на Балканах та Близькому Сході шляхом спільних дій з Портою та відродження союзнитва з Францією; вирішення царським урядом Східного питання за посередництвом Німеччини у рамках австро-німецько-російського союзу. Зовнішня і внутрішня обстановка диктувала російській дипломатії проведення обережної гнучкої політики на Балканах – не допускати військових конфліктів. Росія всіяко підтримувала визвольний рух південних слов'ян та ідею створення Балканського союзу, виступала проти втручання інших держав у визвольні процеси регіону.

Особливу роль Росія відводила Болгарії як союзниці у майбутніх військових конфліктах на Балканах, а при розпаді Османської імперії – можливій володарці Протоками, і Сербії, яка повинна стати ядром єднання балканських слов'ян, а також Чорногорії, що послідовно здійснювала проросійську політику. Петербург виступав за автономію Боснії і Герцеговини, що протидіяло

австрійським планам загарбання цих провінцій і посилювало в них впливи царської імперії.

Великий інтерес до Балкан виявляла також Австро-Угорщина. На середину XIX ст. Австро-Угорщина мала значні володіння у південнослов'янських землях (Хорватія, Словенія, Далмація), а у 70-ті роки ставила за мету окупувати Боснію і Герцеговину та встановити виключний вплив у Сербії і Болгарії. Реалізатором цієї політики Баллаусплац (МЗС Австро-Угорщини) став граф Д. Андраші, який в основу вирішення балканської проблеми на користь Габсбургів закладав ідею союзу Австро-Угорщини з Німеччиною та Великобританією. Першочерговим завданням Габсбургів стала анексія Боснії і Герцеговини, що, за словами Д. Андраші, означало "відкриття для нас Сходу у політичному та економічному аспектах" [1]. Реалізація цього задуму за підтримки Німеччини являла собою авангард наступального германізму на Схід. Водночас Д. Андраші виступав проти утворення великої слов'янської держави на Балканах під протекторатом Росії.

На початку 70-х років у центрі Європи виникла нова агресивна держава – Німеччина, яка прагнула встановити свою гегемонію на континенті, використавши для цього Велику Східну кризу. На магістральній лінії експансії Німеччини на Південний Схід лежали Балкани. Тому вони і стали основним напрямком німецької *Weltpolitik* у досліджуваний період. Близькосхідна політика глави німецького уряду О. Бісмарка зводилася до таких основних напрямків: будучи запеклим ворогом визвольної боротьби балканських народів, він формально у власних цілях підтримував її; провокував Росію і Австро-Угорщину до активного втручання у балканські справи; настирливо проводив у життя ідею Союзу трьох імператорів [2]. У ході розв'язання Східної кризи для О. Бісмарка особливої ваги набули стосунки Німеччини з Австро-Угорщиною і Росією, руками яких рейхсканцлер прагнув реалізувати власні політичні задуми. З цією метою в результаті тривалих дипломатичних комбінацій у жовтні 1873 р. було оформлено австро-німецько-російський договір, що мав назву "Союзу трьох імператорів" [3].

Не стояла осторонь Східної кризи і Франція, яка зайняла "мертву позицію" щодо цієї проблеми і була зацікавлена у збереженні цілісності Османської імперії, а тому її політика була спрямована на мирне вирішення конфлікту. Разом з тим у розв'язанні Східного питання французький уряд вбачав власні вигоди: на його думку, криза повинна була

неминуче підірвати Союз трьох імператорів, а це сприяло б зближенню Парижа з Петербургом [4]. Однак постійна загроза з боку Німеччини змушувала французьку дипломатію у Східній проблемі лавірувати між Англією і Росією.

Активну позицію у вирішенні Східного питання займала дипломатія Великобританії. Її основний курс зводився до формули "тримати і не допускати": тримати Балкани у стані прямої васальної залежності від Порту і не допускати виникнення в регіоні незалежних слов'янських держав та посилення російського впливу на Балканах і Близькому Сході. У Османській імперії англійський уряд бачив насамперед стратегічний плацдарм для боротьби з Росією у Південно-Східній Європі та джерело економічного збагачення країни. Кабінет Б. Дізраелі ставив за мету розколоти Союз трьох імператорів, який вважав "образливим для англійського престижу" [5].

Найбільш невизначеною у досліджуваний період була роль Італії у міжнародних відносинах на Балканах. Допущена у "концерт європейських держав", вона виконувала у ньому роль останньої скрипки. Звідси – непослідовність позиції держави у ставленні до народів дунайсько-балканського регіону: то вона виступала за автономію південнослов'янських народів, то підтримувала антиросійську позицію Великобританії. Водночас Італія при вирішенні Східного питання прагнула до тісних контактів з Німеччиною, а після дипломатичних маневрів Бісмарка зблизилася і з Австро-Угорщиною. Троїстий союз цих держав згодом став фактом.

Офіційне збереження *status quo* на Балканах великими європейськими силами і так звана місія консулів Австро-Угорщини, Росії, Німеччини з приєднанням до них Франції, Італії та Англії з метою примирення повсталих південних слов'ян і Порту та запропонований Д. Андраші проект реформ для християнських підданих султана не призвели до вирішення Східної кризи 70-х років мирним шляхом. В умовах поглиблення Східної кризи і загострення протиріч між європейськими державами 8 липня 1876 р. відбулася зустріч представників урядів Росії та Австро-Угорщини у Рейхштадті. В основі Рейхштадської угоди [6] лежало два аспекти: перший мав на меті недопущення створення у регіоні великої слов'янської держави, що було спрямовано не лише проти об'єднавчої тенденції Сербії та Чорногорії, але й у майбутньому використане урядами Австро-Угорщини і Британії проти створення єдиної Болгарії; другий передбачав анексію Габсбургами

Боснії і Герцеговини. Шляхом Рейхсшгадської угоди О. Горчаков і Д. Андраші сподівалися на вирішення Східного питання мирним шляхом.

Отже, держави "європейського концерту", переслідуючи власні діаметрально протилежні інтереси, все ж сходилися до єдиної точки зору: мирного вирішення Східної кризи. Але після поразки Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії, при відкрито ворожому ставленні габсбургського двору та британських консерваторів до автономії південних слов'ян, підкресленій байдужості Бісмарка до закабалених Портою народів та його дипломатичних іграх на користь європейської гегемонії Німеччини, пасивній позиції Франції та непослідовності політики Італії, скованих європейськими державами діях російської дипломатії, шанси визволення балканських слов'ян були зведені до нуля.

Тому на порядку денному міжнародних відносин гостро постало питання війни між Росією і Туреччиною. Назрівання військового конфлікту не змогли відвернути ні Константинопольська конференція великих європейських держав (грудень 1876 р.), яка вперше офіційно проголосила необхідність змін кордонів європейської Туреччини [7], ні підписаний 31 березня 1877 р. у Лондоні представниками шести великих держав протокол про реформи у слов'янських областях Османської імперії [8]. З провалом цих міжнародних форумів закінчився мирний період Східної кризи.

24 квітня 1877 р. у ставці командування у Кишиневі Олександр II підписав маніфест про оголошення війни Туреччині. Головними її причинами (у контексті сказаного) ми визначаємо протиріччя між західноєвропейськими державами і Росією на Балканах та зіткнення інтересів останньої з інтересами Порти на Близькому Сході.

З початком війни та у результаті перших невдач Росії у цій кампанії для царської дипломатії почалися важкі випробування. Але після перемог російської армії при форсуванні Дунаю та переході через Балканський хребет у політиці європейської дипломатії відбулися корінні зміни. У зв'язку з цим російський уряд вирішив безпосередньо зайнятися розробкою мирних умов з Портою – "Основ миру". Важливими аспектами угоди Петербург вважав визнання Туреччиною автономії Болгарії та повної незалежності Сербії, Чорногорії і Румунії, перетворення Боснії і Герцеговини на автономні області [9]. "Основи миру" стали першим міжнародним актом, який закріпив звільнення Болгарії від турецького панування, хоча і був

підписаний 31 січня 1878 р. у Андріанополі не в першій редакції.

Усі західноєвропейські держави одноставно виступили проти запропонованих Росією "Основ миру" і вимагали скликання європейської конференції для вирішення результатів російсько-турецької війни. Щоб послабити антиросійську коаліцію держав, особливо після переходу Австро-Угорщини та Великобританії до рішучих військових дій у регіоні, і з метою поставити її перед фактом, що вже звершився, М. Ігнат'єву було доручено прискорити укладення мирного договору з Портою. 3 березня 1878 р. у Сан-Стефано було підведено ризику під російсько-турецькою війною [10, 11, 12, 13]. Умови мирної угоди між Росією і Туреччиною великою мірою сприяли прогресивному, на користь південнослов'янських народів, вирішенню Східної кризи та поширенню і зміцненню впливів царського уряду на Балканському півострові.

Після Сан-Стефано Велика Східна криза увійшла в останню, найгострішу фазу. Західноєвропейські держави, стурбовані зростаючим впливом Росії на південнослов'янський світ, виступили єдиним фронтом проти прелімінарного мирного договору. На бік Великобританії та Австро-Угорщини стали Німеччина, Італія і навіть Франція, яка "не приховувала симпатії до Туреччини і Англії і ворожого ставлення до російської ідеї створення Сан-Стефанської Болгарії" [14]. Зважаючи на політичну ситуацію у Європі після підписання прелімінарію, Росія змушена була поступитися у деяких питаннях, з тим, щоб запобігти новій війні з Туреччиною і європейською коаліцією. Скориставшись цим, глава Форін Офіс (МЗС Великобританії) лорд Солсбері підписав таємну угоду з Петербургом, за якою Болгарія поділялася на Північну (з статусом автономного князівства) та Південну (з статусом автономної області (Східної Румелії) у складі Порти на чолі з губернатором-християнином, який призначався і затверджувався Туреччиною і європейськими державами). Кордони розчленованої Болгарії значно звужувалися [15]. Проти англо-російської угоди виступили Австро-Угорщина і Німеччина. Однак невдовзі і Відень, за підтримки Берліна, пішов на союз з Лондоном, досягнувши угоди про спільні дії у болгарському питанні та про підтримку сент-джемським кабінетом планів Габсбургів про окупацію Боснії і Герцеговини.

Отже, у боротьбі за закріплення результатів війни Росія опинилася у повній ізоляції. Такою і прийшла вона на європейський конгрес, що відкрився у

Берліні 13 червня 1878 р. і якому судилося остаточно вирішити Велику Східну кризу. Ключовою проблемою конгресу став новий територіальний поділ на Балканах, що в першу чергу стосувався слов'янства.

13 липня 1878 р. Берлінський конгрес закінчив роботу підписанням трактату [16], який змінив Сан-Стефанський договір. Берлінський конгрес підтвердив англо-російську угоду щодо Болгарії, на основі його рішень Боснія і Герцеговина потрапили під владу Австро-Угорщини, а Сербія, Чорногорія і Румунія формально визнавалися незалежними, але фактично перебували під впливом Габсбургів. Невирішеною залишилася проблема Македонії, яка з цього часу вступала на тривалий та складний шлях боротьби за автономію. Таким чином, Берлінський конгрес перетворив Балкани у край неспокійний регіон Європи, сповнений нових міжнародних конфліктів та військових зіткнень.

Конгрес підвів підсумки довготривалого суперництва великих європейських держав на Балканському півострові: Росії не вдалося досягти повного краху Османської імперії і утворення на її руїнах незалежних південнослов'янських держав, які б орієнтувалися у питаннях політики та економіки на Петербург; Великобританія, за підтримки Австро-Угорщини, не змогла увічнити в регіоні панування Туреччини; не досягла повного триумфу і Австро-Угорщина, бо велика Туреччина загинула, а Турецька національна держава ще не зайняла її місця. Македонія та Боснія – два великі досягнення конгресу – тайли у собі зерна майбутньої катастрофи. Адже македонське питання було у полі зору європейської дипломатії протягом життя цілого покоління, а потім стало причиною

Балканської війни 1912 р. Події в Боснії спочатку викликали кризу в 1908 р., а в 1914 р. призвели до початку першої світової війни, у результаті якої монархія Габсбургів зазнала повного краху; Франція без особливих вигод для себе підтримувала позиції Великобританії і Австро-Угорщини у балканському питанні; Італія, прагнучи піднятися на вищий щабель у міжнародних відносинах, підтримувала позиції антиросійської коаліції.

Після Берлінського конгресу Балканський півострів поступово перетворювався у "пороховий погріб Європи". На зміну ярма Туреччини для балканських слов'ян виникла нова загроза закабалення цивілізованою Європою. Спираючись на умови Берлінського трактату, "європейському концерту" не важко було провокувати різноманітні сутички у регіоні та контролювати заборону створення сильних життєздатних слов'янських держав. Та вже 80-ті роки XIX ст. несли у собі небезпеку непокори слов'ян Балканського півострова західноєвропейській коаліції. Керуючись політичними, стратегічними та економічними інтересами західноєвропейських держав, Берлінський конгрес не взяв до уваги інтересів балканських слов'ян; ні Східне питання взагалі, ні балканська проблема зокрема до кінця вирішеними не були. Непримиренні суперечки англо-австрійського блоку та їх союзників з Росією, що спонукалися німецьким рейхсканцлером, і призвели до однієї із найвагоміших міжнародних подій останньої третини XIX ст. – криз на Балканах у 80-ті роки, основу яких склало болгарське питання і які вплинули як на долю південних слов'ян, так і на позиції великих держав Європи та розстановку сил на міжнародній арені.

Література

1. Дамянов С. Франция и българската национална революция. – София, 1968. – С. 407-408.
2. Die Große Politik der Europäischen Kabinete. 1871-1914. – Bd. II. – В., 1925. – № 277.
3. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / Сост. И. Козьменко. – М., 1952. – С. 126-128.
4. Тейлор А.Д. Борьба за господство в Европе (1848-1918) / Пер. с англ. – М., 1958. – С. 265.
5. Тейлор А.Д. Борьба за господство в Европе (1848-1918) / Пер. с англ. – М., 1958. – С. 248.
6. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / Сост. И. Козьменко. – М., 1952. – С. 144-148.
7. Освобождение Болгарии от турецкого ига. – Т. I. – М., 1961. – С. № 334.
8. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / Сост. И. Козьменко. – М., 1952. – С. 156-158.
9. Освобождение Болгарии от турецкого ига. – Т. II. – М., 1962. – С. 324-343.
10. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ, Москва), ф. № 780; Игнатъев Н.П., 1878 г., д. 1019, лл. 1-5 об., д. 1249, лл. 1-6 об., д. 1260, лл. 1-6, д. 1269, лл. 1-10.
11. Освобождение Болгарии от турецкого ига. – Т. II. – М., 1964. – С. 495-552.
12. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / Сост. И. Козьменко. – М., 1952. – С. 155-175.
13. Игнатъев Н.П. Сан-Стефано. – Пг., 1916. – С. 22-23, 110-280.
14. Дамянов С. Франция и българската национална революция. – София, 1968. – С. 214.